

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер!

Ер Сайын*

Жазып алып өңдеген Байтұрсынұлы

Ұлттар камисариаты қарауындағы Күншығыс баспасы
Мәскеу, 1923 жыл

*1923 жылы жарық көрген «Ер Сайын» жырының мұқабасы

Г.Н. ПОТАНИНГЕ ТАРТУ

Атақты Сібір ұлы, қарт Потанин!
Ер сүйсе, сендей сүйсін ел – Отанын.
Қазақсың, қалмақсың деп алалау жоқ,
Отанның тең көресің барша жанын.
Қазаққа Потаниннің аты ардақты,
Ямыштың біліп отыр қанша шалын?!

Сексенді сен атқардың жұмыспенен.
Күндерде қарлы-жаңбыр жүріспенен.
Өзіңді көзіңе айтып мақтау емес,
Бізсіз де ісің айғақ, тұр істеген.
Ұл туып, ұлы жолда қызмет етсе,
Онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген?!

Ергенге жолың сара ұлақпайтын,
Туың зор атып оқпен құлатпайтын.
Сырыңды жыр қып сөйлеп жеткізуге
Көп сөзді көршілер тұр ұнатпайтын.
Жаз келер, жадыраған күндер туар,
Жыр жырлап, ту түбінде шуақтайтын.

Біз едік қадірі жоқ ұл әкеге,
Көп жатқан, мешел болып, келекеде.
Аң бітіп жаңа ғана аяқ басып,
Іліндік біз де жетіп мерекеге.
Тойыңа шашу алып шаттанамыз,
Білдіріп жүрек лебін Гр-екеңе.

Алдыңда Алаш тарту ұсынып тұр,
Қорынып сыйы нашар, қысылып тұр.
Жағдайсыз шаруаға шарт туғызған,
Ылаңды зор соғыстың тұсы боп тұр.
«Орамал тонға емес, жолға» деп ал,
Әзірге ат-шапаны осы боп тұр.

А.Б.

1915-ші жыл.

I

Бұрынғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда,
Үш шарбақты, үш кентті,
Ноғайлы деген жұрт өтті.
Бір замандар болғанда,
Ауыр дәулет мал кетті,
Жарлылықтың зары өтті.
Халқы жарлы болған соң,
Жігітінен әл кетті.
10 Жап-жалаңаш жүрген соң,
Әйелінен әр кетті.

Сол ноғайлы жұртында
Жортақыға мінбеген,
Түстік жерге жүрмеген,
Кірлі киім кимеген,
Алдаға тілі тимеген,
Бес намазын қоймаған,
Бір Құдайды ойлаған,
Қара басы хан болған,
20 Байлығы жұртқа аң болған,
Малы алашқа таң болған,
Бозмұнай атты бай болған.

Байлығының белгісі:
Тоқсан қара құлы бар,
Тоқсан тоғай малы бар,
Сол дүниеқор зор байдың
Дүниеде жалғыз мұңы бар.
Сол Бозмұнай қартайып,
Алпыс жастан өткенше,
30 Құдай қосқан қосағы,
Елу жасқа жеткенше,
Бір перзентке зар болған.

Қартаяды қатыны,
Өкшесі, сірә, қанамай,
Еміреніп сүймеген
Жас иісті баланы-ай!
Елде тәуіп қоймайды,
Тәуіп біткен орнайды,
Сөйтсе де перзент болмайды.

- 40 Бір уақыт[тар] болғанда,
Жылқыда жүрген тоқсан құл
Қымыз ішіп мас болад.
Мастығымен тек тұрмай,
Үйдегі баймен қас болад.
Қосылып құлдар кеңесті,
Төбеде тұрып сөйлесті,
Сөйлескенде не десті:
– Қызыл шапан кимедік,
Қырыншыл ат мінбедік.
- 50 Ноғайлының жұртының
Қыздарымен керме қас
Жігіттей дәурен сүрмедік,
Өтерін дүние білмедік.
Мұнау жүрген Бозмұнай
Бізді ұлындай көрмеді,
Толып жатқан малынан
Бізге қалың бермеді.
Ертеңменен бай келсе,
Екі қолын байлайық,
- 60 Кірірге көрін сайлайық.
Бозмұнайды өлтірсек,
Біз сәтіне келтірсек,
Тоқсан тоғай жылқыны
Тоқсан бөліп алайық.
Бұл сықылды тегін мал

70 Қайдан іздеп табайық.
Қарағай найза қолға алып,
Қарсы шабар ұлы жоқ.
Артынан іздеп қуатын
Қатарланған қолы жоқ.

80 «Құл кеңесіп жатыр» деп,
Байға айтқан кісі жоқ,
Онымен байдың ісі жоқ.
Бір замандар болғанда,
Ертеменен бай тұрды.
Арқаннан атын алдыртты,
Алтынды жүген, ер-тұрман,
Тоқымменен салдыртты.
Қара түнде белсеніп,
Қас патшадай теңселіп,
Жорға мініп найқалып,
Келе жатқан жылқының
Алдынан шықты шайқалып.

90 Тоқсан құлдың біреуі
Бүгіліп сәлем бермеді,
Байды көзі көрмеді.
Сонда бай тұрып бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды.
Тоқсан құлдың бәрінің
Атын атап шақырды.
Ашуменен Бозмұнай:
«Қырармын!» – деп ақырды,
Шетте жүрген бір құлды
Бай келіп ұстап алады,
Қолға түскен сол құлды
Ашумен бай сабады.
Бірін сабап жатқанда,

100 Басқасы келіп қамады.
Бай үстіне жан-жақтан
Құрық келіп жауады.

110 Басына таяқ тиген соң,
Жалғыздығын білген соң,
Құлдардың түрін көрген соң,
Боз аттың басын бұрмалап,
Сарайға қашты Алдалап.
Ойбай салған даусына
Жер күңіреніп барады.
Бәйбішенің үйдегі
Құлағы дауыс шалады.
«Не болды?» – деп бәйбіше,
Үйден шықса жүгіріп,
Келеді екен Бозмұнай,
Ойбай салып, бүлініп.

120 Бозмұнай келе құлады,
Қосағымен екеуі
Жер бауырлап жылады.
Ойбай салған дауысы
Жұрттың басын құрады.
Жұрт келсе де тұрмады,
Көтеріп басын бұрмады.
Жұбатқанға болмады,
Сол ойбайдан танбады.

Бозмұнай бай жылайды,
Жад етеді Құдайды,
Жылағанда бүй дейді:
«Ашамайға мінгізіп,
Көш алдына жүргізіп,
Әжептәуір құрбының

- 130 Алдына алып, сүйгізіп,
Алашқа атын білгізіп,
Ұл қызығын көрмедім.
Астына жорға мінгізіп,
Үстіне торқа кигізіп,
Орынды жерге бергізіп,
Тойын жасап, ұзатып,
Қыз қызығын көрмедім.
Дұшпандармен соғысып,
Малым үшін өлмедім.
140 Құлдан қорлық көргенше,
Күнде бүйтіп өлгенше,
Сүймес пәндең мен болсам,
Тезінен өлім бермедің».
- 150 Күні-түні зарлады,
Кең сарайға бармады,
Көтеріп басын алмады,
Сол жылаудан танбады.
Жылауменен бай жатты,
Қызарып барып күн батты,
Сарғайып барып таң атты,
Таң атса да бай жатты.
Моллалар азан айтқанда,
Бинамаз ұйықтап жатқанда,
Ақ сәлделі бір адам
Жетіп келді қасына,
Таянып келді басына.
Екі қойны толыпты
Бозмұнайдың сол күнде
Көзінен аққан жасына.
Аяншы келіп сөйлейді:
160 – А, Бозмұнай, Бозмұнай!
Тілекті берді бір Құдай.

Не тілегің бар? – дейді,
Тілегеніңді ал! – дейді.

Бозмұнай мұны есітіп,
Ұшып тұра келеді,
Қолын жая береді,
Көзінің жасын төгеді.
Бозмұнай сонда сөйлейді:
– Ноғайлының ішінде
170 Дүниеқор бай болдым.
Ауыр дәулет тұсында,
Қара басым хан болдым.
Жиған малдан не пайда,
Бір перзентке зар болдым!
Сол баланың жоғынан,
Жиын-тойға бармадым.
Құлдан көрдім қорлықты,
Жалшыдан көрдім зорлықты,
180 Тыныштық ұйқы ала алмай,
Өз жанымды қия алмай,
Өлейін десем – өле алмай.
Ел ішінде жүре алмай,
Күні-түні зарладым.

Сонда пірі сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
– Өзің іздеп бармадың,
Үйде жатып зарладың.
Тілегенің сол болса,
Бабай өмір бабасы,
190 Қабыл болғай тобасы.
От жағалай отырып,
Оттың басын толтырып,
Үйің базар болғандай,

Көп пе саған керегі?
Бірін мыңға балаған,
Құдай өзін қалаған,
Жұртқа қорған болғандай,
Бір ме саған керегі?

200 Бозмұнай сонда сөйлейді:
– Ер отаны болғанда,
Пайғамбар жасы толғанда,
Заманымыз азғанда,
Жігіттің күні озғанда,
Берекетсіз балаға,
Оттың басын топ етіп,
Қырға шығар ішінде
Біреуін де жоқ етіп,
Мен алмаймын көбіңді,
Маңызы жоқ шөбіңді.
210 Берсең, маған қалап бер,
Мың кісіге балап бер!
Өмір жасын ұзақ қып,
Асқар таудай талап бер!

Пірі сонда сөйлейді:
– Бірді бердім мен, – дейді,
Күтіп алсаң сен, – дейді.
Жаста Құдай демдеген,
Қылған ісін жөндеген.
220 Өзге жұрттың тілегін
Ол секілді бермеген.
Оның көрген қызығын
Еш бәндасы көрмеген.
Белін шешіп жатпаған,
Аңсамай саумал татпаған.
Ертең мінген атынан

Кешке дейін түспеген.
Сансыз дұшпан батпаған,
Бет алдынан қайтпаған.
Бабасына сыйына,
230 Дұшпаннан ағат сақтаған.
Жұрттың сөзін сөйлеген,
Ұлттың жауын көздеген
Батыр Сайын болсын, – дед,
Басына дәуір қонсын, – дед.
Қысылғанда сыйынар,
Іші нұрға толсын, – дед.

Ала есегін алқалап,
Ала қоржын арқалап,
Шар кітабы қойнында,
240 Демі тағдыр мойнында,
Асатаяқ қолында,
Өзі Ақтың жолында.
Пірі келіп қасына,
Аян беріп кеткен соң,
Бозмұнай тұрды оянып.
Буыны кеткен бейшара
Өрең тұрды таянып.
Үйіне кірді жүгіріп,
Несіне тұрсын кідіріп?!
250 Жатыр екен бәйбіше,
Етбетінен бүгіліп.

– Ей, бәйбіше, тұр! – дейді,
Беті-қолың жу! – дейді.
Құдайың берді тілекті,
Әулиең жарды жүректі.
Есен болсақ, көрерміз
Сайын атты перзентті.

260 Қойдан қошқар алайық,
Құдай жолы шалайық!
Қабыл етсе Құдайым,
Жалбарынып бағайық!

270 Бәйбішесі сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– А, Бозмұнай, Бозмұнай!
Берер ме екен бір Құдай.
Ертеменен кеткен қой,
Жетер ме екен жаяулай?
Сен жетпіске жеткенде,
Мен елуден өткенде,
Біздей екі сорлыға
Енді берсін не Құдай?!
Бермесе де қайтесің,
Малыңды аяп не етесің?
Аяғанда бұл малдың
Қай түбіне жетесің?
Болмаса да, барайын,
Алып келіп шалайын.

280 Екі етегін түрініп,
Қойға жетіп барады,
Ай мүйізді қошқарды,
Алып келіп шалады.
Жылқыдан да сойдырып,
Жұртын жиып алады.

Жұрты тарқап кеткен соң,
Бір-бірінен сұрады:
«Қашан болар екен?» – деп,
Екі байғұс жылады.
Тырысып қалған кемпірдің
Құрсағын күнде сылады.

- 290 Бір күндері болғанда,
Білінер кезі толғанда,
Қарны шықты қампайып,
Құрсағы шықты томпайып,
Шалқасынан жатқанда,
Ұмтылғанда тұрмады.
Мерзімді күні толғаны,
Батыр Сайын тумады.
Туғанынша бейшара,
Кемпірдің жанын қинады.
- 300 Тоғыз айға толғанда,
Шамалы күні болғанда,
Бейсенбінің кешінен
Ұлы жұмаға ауғанда,
Боз кемпірді қозғалтты,
Ыңырантты, толғатты.
Ноғайлының үш кентін
Жиып алып, орнатты.
- 310 Таң сарғайып атқанда,
Моллалар азан айтқанда,
Сайын сынды батырдың
Желкесі жерге тақ етті,
Маңдайы күнге жарқ етті.
Баланы көріп, қатындар
Бозмұнайды қамасты.
Бәрі бірдей жүгіріп,
Сүйіншіге таласты.
Бірін-бірі сабасты,
Мұрындары қанасты.
Таластан соң қатындар
- 320 Жүгініске барысты,
Жүз жылқыны бай берген
Бәрі бөліп алысты.

Екі етегін түрініп,
Малға қарай жүгіріп,
Бозмұнай сонда сөйледі:
– Оң қолымды жаярмын,
Мұнан немді аярмын!
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа даярмын!
330 Ноғайлының үш жұртын,
Бірін қоймай жиярмын.
Бұл төрт түлік малымның
Бір бөлгенін қыармын.
Қуаныш мұндай берген соң,
Қырмай, нағып шыдармын!

Талай малды қырады,
Үлкен тойды қылады.
Тойын қылып болған соң,
Төрде отырған билерден
340 Бозмұнай өтіл сұрады:
– Осы отырған бекзаттар,
Бұған жетсін ойыңыз!
Мынау туған баланың
Атын тауып қойыңыз!
Түсімде қойған аты бар,
Жазылып қойған хаты бар,
Мұны сіздер ойландар,
Атын тауып қойғандар,
Тоқсан торқа киесің,
350 Тоғыз жорға мінесің.

Хан мен бектер отырып,
Ат пен тонға таласты.
Қымыз ішіп, мас болып,
Естерінен адасты.

Хандар, билер керісіп,
Бірін-бірі сабасты.

360 Бозмұнай сонда сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:
– Хан мен билер, ұрыспа!
Ұрысқаның дұрыс па?!
Токсан торқа кигенмен,
Тәңірі өзіңе бермесе,
Мандайыңа ырыс па?

Он күн жатсаң, сақтаймын,
Біріңе қайт деп айтпаймын.
Ауыр дәулет тұсында
Қалай тамақ таппаймын?

370 Үш күн жатты, таппады,
Шұбырған кедей қаптады.
Ондай-мұндай қойған ат
Бай көңіліне жақпады.
Жиылған жұрттың бәрін де
Дәулетімен сақтады.
Хан, қарасы, молласы
Сайынның атын таппады.

380 Жүз отыз бір жасаған,
Азу-тісі босаған,
Ноғайлының жұртында
Онан үлкен кісі жоқ,
Өзі жарлы болған соң,
Онымен жұрттың ісі жоқ.
Хан мен билер қасына,
Келіп тұрып таянып,
Өзіне мәлім болған соң,
Несіне тұрсын аянып?

Кедей шалың сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Бәрекелді, билерім!
Жарасады жатқаның,
390 Байлығың да, Бозмұнай,
Мыстан табақ тартқаның!
Жаңа туған жас төлдің,
Қанекей, атын тапқаның?!

Сонда отырып хан мен би,
Шалға қарап ұрысты.
Таппаған соң жақсылар,
Намысына тырысты.
– Осы жерде, ойласаң,
Атын тауып қоймасаң,
400 Сақалыңнан алармын,
Ағашқа асып, таңармын!

Шал да қарап тұрмады,
Күңіреніп жырлады:
– Бәрің таппай тұрасың,
Беліндегі бес қару,
Тал бойына жарасқан.
Екіталай жерлерде,
Ерлігі асқан Алаштан,
Батыр Сайын болмас па,
410 Үстіне әруақ қонбас па?
Тәмам жақсы жиылып,
Соны тауып қоймас па?

Хандар қалды қомсарып,
Билер қалды томсарып.
Тоқсан торқа киді де,
Тоғыз жорға мінді де,
Шал жөнелді теңселіп.

- 420 Мұрадына жеткен соң,
Тойы тарқап кеткен соң,
Күмістен бесік идірді,
Береннен түбек құйдырды.
Сайын сынды батырды
Қара күске бөлетті.
Қара күсті қатты деп,
Бала күске бөлетті.
Жаңа туған жас бала
Емшек берсе, ембеді,
Ет берсе де, жемеді.
Анасының қарасын
430 Әр кезде екі көрмеді.
- Бозмұнай бай абдырап,
Шаһарына барады,
Молла менен ғалымның
Құлағына салады:
– Кешегі туған жас бала,
Бізді қылды масқара!
Емшек берсе, ембейді,
Ет берсе де, жемейді.
Анасының қарасын
440 Әр кез екі көрмейді.
Дағдардым, жұртым, мен! – дейді,
Ақыл тауып бер! – дейді.
- Ноғайлы жұрты кеңесіп,
Күнде бір бие сойғызды.
Ортан жілік майына
Үш күнде бір тойғызды.
Бір жасына келгенде,
Балалықты қылмады.
Екі жасқа келгенде,

450 Елеулі ермен тең болды.
 Үш жасына келгенде,
 Үш шарбақты ноғайдың
 Бәрі дағы таң қалды,
 Бір түрлі туған жан болды.

 Төрт жасына келгенде,
 Төрге таман ұмтылды.
 Бес жасына келгенде,
 Бес қаруды сайлады.
 Жасыл оқтай ойнады,
460 Әр талапты ойлады.
 Алты жасқа келгенде,
 Ертең мінген атынан
 Кешке дейін түспеді,
 Ердің ісін істеді.

 Жеті жасқа келгенде,
 Жеке жұртын күзетті.
 Ноғайлының үш кентін
 Түгелімен түзетті.
 Езу тартпай ұл өтті,
470 Абыройлы қыз өтті.
 Ғаріп пенен міскіндер
 Панасында күнелтті.

 Сегіз жасқа келгенде,
 Секіртіп ат мінгендей.
 Балдағы алтын айболат,
 Ал беліне ілгендей.
 Алты қырлы ақсүңгі,
 Оң қолына алғандай.
 Ел шетіне жау келсе,
480 Айқай-сүрен салғандай.

Ноғайлының үш жұрты,
Бәрі бұған таң қалды-ай!

Бұл Сайынның ерлігін
Әрбір адам көргенде,
Тоқсан құлы кеңесті,
Кеңескенде не десті?
– Бір күндері болғанда,
Мынау жүрген Ер Сайын,
Көрмейсің бе ыңғайын?
490 Бізді де бір адам деп,
Тура қарап күлген жоқ.
Баяғыда атасын
Ортаға алып қуғанды,
Ұстап алып ұрғанды
Әлі күнге білген жоқ.

Оны бір күн білген соң,
Құлағына тиген соң,
Біз байғұсты ұрмас па,
Ашуланса, қырмас па?
500 Уағда қыл, жігіттер,
Не қылса да тұрмасқа!
Қырар ма, ойбай, қырар ма!
Бұған адам шыдар ма?
Жорға менен жүйрікті
Түн ішінде алайық!
Мың сан жылқы ішінен
Ат табармыз лайық.
Құр қырылып қалғанша,
Қашып кетіп қалайық!

510 Жорға менен жүйрікті
Қос-қосынан алады.

Сусыз шөлге бас қойып,
Құлдар қашып барады.
Ертең келіп Ер Сайын,
Жылқысына қарады.

Иесіз жатыр көп жылқы,
Құлдарының бірі жоқ.
Қашты деген көңілінде
Ер Сайынның кірі жоқ.
520 Өрі-бері жүрген соң,
Құл қашқанын білген соң,
Жылқы бағар кім қалды?
Батыр Сайын тұлданды:

«Тоқсан құл, саған не қылдым,
Қашып кетіп не білдің?
Әкеме қылдың қорлықты,
Шешеме қылдың зорлықты.
Кешейін деп күнәнді,
530 Сонда да еске алмадым.
Ат терлетіп келдің деп,
Етке қамшы салмадым.
Ақырында, бәлем, құл,
Мені бүйтіп алдадың!
Тым болмаса жылқыда
Жартың неге қалмадың?
Өз обалың өзіңе!
Түлен сені қуды ма?
Қардан жаман түспеспін
Қарадағы ізіңе.
540 Азар болса, кетерсің
Сусыз шөлдің түзіне.
Бәріңді де қырайын,
Бір көрінсең көзіме.

Бүлермін деп жүргенмін,
Дұшпанның жалғыз жүзіне».

«Шүү!» деп еді, қарала ат
Қырдан асып қылт етті,
Тұяқтан ұшқан тозаңы
Құйындай-ақ бұрқ етті.

- 550 Бір жіберіп алғанда,
Ұлы сәске болғанда,
Шыға келді Ер Сайын
Қаратөбе басына.
Қосылып өлең айтысып,
Сырнай күйін тартысып,
Құлдар кетіп барады
Аяғының астында.
Мұны көріп Ер Сайын,
Төбеде тұрып толғанды.
- 560 Жалғыздығын ойлады,
Жауы тоқсан, бұл жалғыз,
Ойламасқа болмады.

- «Өзің жәрдем бола гөр,
Бір жаратқан Құдайым!
Өлемін деп қылмаймын
Жаным үшін уайым.
Қорлығы өтіп барады,
Бұған нағып шыдайын!
Тоқсан құлмен соғысам,
- 570 Абыройды тауысам.
Жалғызға келер күш болса,
Жазатайым іс болса,
Қартайғанда атамнан
Енді перзент туар ма?

Ием сараң болмаса,
Қанатсыз мені қылар ма?
Құлдан қорқып мен қайтсам,
Құл кетті деп мен айтсам,
Жиылысқа кіре алман,
580 Ел ішінде жүре алман.
Енді бұған барайын,
Бармай нағып қалайын?
Қыннан шықпас ақ алмас
Суырып, қолға алайын.
Көтерсе Құдай талайым,
Бәрін тегіс қырайын».

Қамшы басып қалғанда,
Қарғып кетті қарала ат,
Жауға жетіп барады,
590 Тауды, тасты аралап.
Екі тісі сақылдап,
Құлдарға келді жақындап.
Жау көрмеген жас бала,
Жаңа өспірім мас бала,
Қылышты алды қынынан,
Ойын емес, шынынан.
«Шүү!» деп еді, қарала ат
Жұмарланды қырынан.

Түнеріп бала келген соң,
600 Енді өлерін білген соң,
Қол қусырып бәрі де
Аттан түсе құласты,
Бас ұрып жерге, жыласты.
Жылағанға болмады,
Жалынғанға қоймады.
Екпіні қатты жас бала

610 Құлдарменен ойнады.
Өзгесін қырып салды да,
Отызын жаяу айдады.
Бір балаға тоқсан құл
Таба алмады айланы.

Қаратөбе басына
Жаяу айдап барады.
Бірін тірі жібермей,
Барлығын да жарады.
Тоқсан құлдың аттарын
Айдап елге салады.

620 Атасына мақтанып,
Құл қырдым деп айтпады.
Бұрынғыдай мырзаңыз
Шіреніп үйде жатпады.
Сырттан келген дұшпаннан
Өз шарбағын сақтады.
Жатса-тұрса жау тілеп,
Жылқы болды баққаны.
Малшы болып жүрсе де,
Жау-жарағын сайлады.
Жақын жатқан жылқыны,
Алысқа ылғи айдады.
630 Жылқы алуға жау келсе,
Ұрысуға ойлады.

Елдің жүрер шетінде,
Жаудың келер бетінде,
Жау көрінсе, білдір деп,
Қарауылды сайлады.
Күні-түні Құдайдан,
Жауды тілей қалады:

640 «Қайда кеткен алаштың
Найза ұстаған батыры?!
Еркек мұрдар қырылып,
Қалған ба өңшең қатыны?»

II

Бір күндері болғанда,
Сайын жасқа толғанда,
Мұның даңқын есітіп,
Қара қыпшақ Қобыланды
Дүниенің төрт бұрышын,
Тегіс жүріп шарлаған.
Алпыс жастан асқанша,
Алмаған жауы қалмаған.
650 Көрнекті бұзып, жылқы алған,
Күймені бұзып, қыз алған.
Дұшпанды көрсе, бір күнде
Отыз екі қырланған.
Он жасына келгенде,
Жау әдісін үйренген.
Жұртыменен кеңесті,
Кеңескенде не десті:

– Ноғайлының жұртынан
Сайын деген ер шықты.
660 Мұсылманның ішінде
Бұлар болған ең мықты.
Мың кісіні жиыңыз,
Сол Сайынға барайық.
Рас болса ерлігі,
Қолымызға алайық.
Алыста жатқан қалмаққа
Бір соғысты салайық.

670 Қобыландының бұл сөзін,
Жұрты қабыл етеді.
Мың кісіні қолға алып,
Сайынды іздеп кетеді.
Бір күндері болғанда,
Жылқыға таман жетеді.
Қыраңғытып жүрген ер
Жолығыса кетеді.

680 Көп екен деп саспады,
Жалғызбын деп қашпады.
Көтеріп алды найзаны,
Алтынды туын байлады.
Жалғыз өзі көп жаумен
Ұрысарға ойлады.
Қобыландының қасында
Найзагері қорқады.
Жақындасып келгенде,
Атының басын тартады.
Сайын бетін бұрар ма,
Қашпай адам шыдар ма?!

690 Батыр Сайын екенін
Ер Қобыланды біледі.
Мың кісіге бас болып,
Өзі ілгері жүреді.
Ақбоз атпен аңқылдап,
Айыр қалпақ солқылдап,
Ер Сайынға жақындап,
Жетіп келді қомпылдап.
Жетіп келіп сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:

– Батыр Сайын сен болсаң,
Қобыланды ағаң мен болсам,

- 700 Ел шетінде жүргенде
Іздеп жүріп кез болсам,
Жарқылдатпа қылышың!
Мың кісілік туысың.
Ашулансаң, шырағым,
Бәрімізді қыарсың.
Жаушылығым жоқ саған,
Сені көре келемін,
Атадан артық бір ерсің,
Қол тізгінін беремін.
- 710 Іздеп шыққан жауым бар,
Қызығыңды көремін.

- Сайын қарап тұрады,
Аты-жөнін сұрады.
Қобыландыны білген соң,
Елге қарай бұрады.
– Біздің елге барып қайт,
Атамнан бата алып қайт!
Мен де бірге жүрермін;
Қонақасың берермін.
- 720 Бара тұрған жауыңа,
Артық туған ағасың.
Батырлығың көремін.
Мың кісіні Ер Сайын
Ерітіп алып келеді.
Алпыс асау сойдырып,
Қонақасы береді.

- Үш күн қонақ болған соң,
Байдан көңілі толған соң,
Қобыланды мен Ер Сайын
- 730 Байдан бата сұрады.
Бәйбіше мен Бозмұнай

Қобыландыға жылады:
– Өлгенде көрген жалғызым,
Аттанып кетсе жорыққа,
Қартайғанда басымыз,
Қалады екен қорлыққа!
Таянып келді Бозмұнай,
Қобыландының қасына:

740 – Желіктіріп баланы,
Қайғы салдың басыма.
Тентектігің қоймадың,
Жұрт тіліне болмадың.
Бұрынғылар алмаған,
Маңына адам бармаған,
Қалмақ деген қатты жау,
Жүремін деп ойладың.
Мынау жүрген Ер Сайын,
Өмір берген Құдайым!

750 Жастан жауға кеткен соң,
Үйде нағып шыдайын?!
Тоғыз жастан өткен жоқ,
Он жасына жеткен жоқ.
Омыртқасы өскен жоқ,
Қабырғасы қатқан жоқ.
Көзім жасын көрсейші,
Үш наурызды берсейші!
Он екі жасқа толғанда,
Қызығын сонда көрсейші!

760 Сонда Қобыланды сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Ер дарыған бай едің,
Үш наурызды бергенім.

Үш жыл өтіп кеткен соң,
Уағдаға келгенім.
Соған дейін Ер Сайын
Жау-жарағын сайласын,
Мінер атын байласын!
Шыныменен ер болса,
Уағдадан таймасын!

III

770 Мың кісі дулай қайтады,
Тілегін алып қуанып,
Бай үйінде жатады,
Үш наурызға жұбанып.
Бір күндері болғанда,
Бәйбіше тұрып ойлады.
Ойламасқа болмады,
Байды еркіне қоймады:
– Толып жатқан малың бар,
Екі-үш наурыз өткенде,
780 Сайын кетер жорыққа.
Тағы біздің басымыз
Түсер сонда қорлыққа.

Тоғай толған малың бар,
Бөліп қалың берсейші!
Үш шарбақты қыдырып,
Лайық қыз көрсейші!
Келін де болса сүйеніп,
Аз ғана күн тұрмаққа.
Бермегенмен, бұ малың
790 Алып шықпас ұшпаққа.

Мұны есітіп Бозмұнай,
Бозжорғаға ер салды.

- Үш шарбақты ноғайдың
Қыздарына көз салды.
Лайық қыз таппады,
Көрген қыздар жақпады.
«Мен бармаған ел бар ма,
Ер Сайынға тең бар ма?»
Ноғайлы жұрты кеңесті,
800 Кеңескенде не десті:
– Қамбар жайлап шет қонған,
Дұшпанына бет қонған.
Өзі жауға айбарлы,
Көбікті деген бай бар-ды.
Езу тартып күлмеген,
Бөтен үйге кірмеген,
Аюбике сұлу нар,
Беті желге тимеген,
Қиғаш кара қасы бар,
810 Қолаң кара шашы бар.
Сырты сұлу, сымбатты,
Кер құландай керілген;
Ішкен асы сұлудың
Тамағынан көрінген.
Қорықпай соған барсаңыз,
Шамаң келіп алсаңыз.
Бермей қалар деймісіз,
Барып хабар салсаңыз.
- 820 Соған кетті Бозмұнай,
Судың бойын көбелеп.
Қартайғанша бозжорға,
Өзі мінген жебелеп.
Көбіктінің сарайы,
Көтерілген талайы.
Есігінің қасында,

Қақпасының басында
Тұрады екен күзетіп
Екі бірдей малайы.
Екі тісі кетілген,
830 Бір танауы сетілген,
Бозмұнайды біледі,
Иіліп сәлем береді,
Тілдесуге келеді:
– Ауыр дәулет тұсында
Қара басың хан едің.
Сайын сынды ұлың бар,
Енді неге зар едің?
Атың жаман терлепті,
840 Таң сәрінен жүресің,
Ашуланған адамдай
Қабағыңды түйесің.
Жолың болсын, Бозмұнай!
Не есітіп білесің?

Бозмұнай тұрып сөйледі:
– Байың есен-саулық па?
Қатты сөйлеп даурықпа.
Айтқан сөзім тыңдаса,
Көп қарсылық қылмаса,
Қызын алып қайтамын.
850 Жүргенім жоқ жаулыққа,
Лайық болса балама,
Менен малды ала ма?
Шақырғанға келмесе,
Балама қызын бермесе,
Бозжорға аттан түспей-ақ,
Елге таман қайтамын.
Тентек туған Сайынға
Бара сала айтамын.

860 Қайран қалды сетік құл
Бозмұнайдың сөзіне.
Бара сала айтады
Көбіктің өзіне:
– Өзірейіл ме? Дажал ма?
Мұнан жаның қалар ма?!
Ықтиярсыз біреудің
Қызын тартып алар ма?!
Сарайыңның қасында,
«Көбікті қызын берсін» деп,
870 Бозмұнай бай келіп тұр.
Бермесіне қойман деп,
Ер Сайынға сеніп тұр.

Көбікті тұрып бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды:
– Шауып алса, мал да көп,
Тартып алса, қызда көп.
Ноғайлының ішінде
Сайындай тентек ұл да көп.
Қызымды оған бермеймін,
Бозмұнайды көрмеймін.
880 Мықты болса, жиылып,
Тартып алсын мұнда кеп.
Қанша кісі келсе де,
Ұрысуға даярмын.
Жалғыз қыздың тұсында
Не жанымды аярмын?!
Адам екен деменіз,
Түсіріп саумал бермеңіз!
Қайтып кетсін еліне,
Бірің шығып тұрмаңыз!

890 Бозмұнай құлдан сұрады,
Атының басын бұрады.

Көбіктің сөзіне
Жаман ашу қылады:
– Осынан елге бармасам!
Айғай-сүрен салмасам!
Үш шарбақтың адамын
Мінгізіп атқа алмасам!
Ер Сайынды жіберіп,
Бәріңді де қырмасам!
900 Айттырса, бермес қызыңды
Ат сауырына салмасам!

Бозмұнай болып жүрмейін,
Бозжорғаға мінбейін!
Мықтылығын айтады,
Елге таман қайтады.
Бір бүліктің боларын
Көбікті жұрты байқады.

Бозмұнай қайтып кеткен соң,
Елге хабар жеткен соң,
910 Көбіктің үйіне
Алтын тақты хан келді;
Қимылдаған жан келді:
– Көбікті бай, қызыңды
Сайынға неге бермедің?
Сол секілді батырды
Нағып күйеу көрмедің?
Бозмұнай өзі келген соң,
Мұнша неге кернедің?
Бет-бетімен тозармыз,
920 Бұл қызыңды бермесен,
Жұртымызды бүлдірер,
Аттанып Сайын келген соң.

Көбікті бай ойланды,
Төрде отырып толғанды.
Бозмұнайға шаптырды,
«Бермесем де болмас, – деп,
Бермегенмен, бұл қызым
Қанша маған жолдас», – деп.
Сетік құлға бұйырды:
930 – Қос ат алып шап! – деді,
Бозмұнайды тап! – деді.
Сұраған қызын береміз,
Қайтсын мұнда, айт! – деді.

Қос атпен құл шабады,
Бозмұнайды табады.
Құл жақындап жеткенде,
Бозмұнай кейін қарады.
– Атыңның басын бұра тұр!
Ашуланбай тұра тұр!
940 Сен жөнеліп кеткенде,
Жұрт камалға кірді ғой!
Хан, қарасы жиылып,
Көбіктіге келді ғой!
Нағылса да Көбікті
Саған қызын берді ғой!

Бозмұнай бай ақырды;
Әруағын судай сапырды:
– Шақырса да, бармаймын!
Бұл сөзіңе нанбаймын.
950 Малға берсе, сол қызды
Бір тайға да алмаймын!

Сетік құл тұрып зарлайды:
– Сенен малды алмайды,

Мал алуға еліңе
Бір кісі де бармайды.
Бозмұнай бай, өзің біл!
Шақырғанға бармасаң,
Асы болар Аллаға,
Берген қызды алмасаң.

- 960 Бозмұнай тоқтай қалады,
 Құлды ерітіп алады.
 Бозжорғаны теңселтіп,
 Көбіктіге барады.
 Хан, қарасы жиылып,
 Алдынан күтіп тұрады.
 Талай малын қырады,
 Жиын-тойын қылады.
 Ашуланбай табысты,
970 Қалаған қызын алысты.
 Төрт-бес кісі жолдаспен
 Еліне қайтып барысты.

Үш шарбақты ноғайдан
Сегіз зергер орнатты.
Сайын сынды батырдың
Ат-тұрманын оңдатты.
Таңдап алып үш кенттен
Отыз жігіт жолдасты,
Тойын қылып болған соң,
Сұлуға таман түн қатты.

- 980 «Сайын келді!» деген соң,
 Қимылдаған жан келді.
 Жұрт жақсысы жиылып,
 Алдыменен хан келді.
 Көрген жұрттың бәрі де
 Жас баланы таң көрді.

- Қыз бен жігіт дуласып,
«Көреміз!» деп шуласып,
Ұлы жиын қылады,
Кең сарайға орнасып.
990 Сол сықылды батырға
Қылған тойы мінәсіп.
- Жұрт жиылды тойына,
Отыз күндей ойынға.
Ақ некесін қиған соң,
Күйеу кірді қойынға.
Ақ ордаға салғанда,
Ойнап, ойыны қанғанда,
Қатты бір ұйықтап қалғанда,
Таң белгісі болғанда,
1000 Аян берді атасы,
Сөзінде жоқ қатасы.
Жетіп келді тұсына
Бабай Өмір бабасы:
«Құлағың сал сөзіме,
Сайын батыр, сен болсаң,
Бата беріп кетейін,
Сәтті күні кез болсаң».
Сайын сынды батырың
Ұшып тұра келеді.
- 1010 «Жар бола көр, бабам!» – деп,
Қолын жая береді.
Сонда пірі сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
«Аюбике сұлудан
Екі бала көрерсің.
Қысылған жерде бабаңды
Есіңе алып жүрерсің.

- 1020 Бірінің аты – Бөкембай,
Бірінің аты – Киікбай;
Сол Киікбай туғанда
Дұшпанға салар бүлікті-ай.
Алмаған жауын қоймайды,
Әруағы сенен биік-ті-ай!»
- 1030 Пірінің сөзі жеткен соң,
Ғайып болып кеткен соң,
Жазғы қудай ыңырантып,
Жарылған мұздай күңіrentіп,
Тал шыбықтай бұралтып,
Тотықұстай тарантып,
Патшалардай найқалтып,
Қаса байдай шайқалтып,
Түйесіне күң беріп,
Ат ерттеуге құл беріп,
Ұзатты қызын жөнелтіп,
Бәйшешектей түлентіп.
- 1040 Сұлу елге келген соң,
Тәмам жұрты көрген соң,
Тағы халқын шақыртып,
Мырзалығын берген соң,
Аюбике сұлудың
Ай-күніне маң болды,
«Қыздай жүкті келді», – деп,
Әлемдерге таң болды.
«Жүкті келді келін», – деп,
Қыз-келіншек күледі.
Бір Алланың бергенін
Жалғыз Сайын біледі.
- Уағдасы толғанда,
Сәтті күні болғанда,

- 1050 Аюбике толғанды,
Қыз-келіншек орнатты.
Ақ жарылып, күн туып,
Екі бірдей ұл тапты.
Арқаннан ат алдырып,
Малға қарай бай шапты:
«Мұнан немді аярмын,
Уысымды жаярмын.
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа даярмын.
- 1060 Үлкен бір той қылайын,
Аямай мал қырайын.
Қос немере сүйгізіп,
Есіркеді Құдайым!»

IV

- Тойын қылып болған соң,
Жұрттың көңілі толған соң,
Бөкембай мен Киікбай –
Баланың атын қойған соң,
Бір жасына толғанда,
Сонда келді Қобыланды,
1070 Сайынға айтқан үш жылдың
Уағдасы болғанда.
Ел шетіне келеді,
Сайынға хабар береді.
Үш шарбақты ноғайдан
Қырық жігіт таңдап алады.
Қобыландыға қосылып,
Аттанып кетіп барады.
Құлан жүрмес жерлерде,
Адам аспас шөлдерде.
1080 Ат мойнынан жал кетті,
Он екі күн дегенде,

Қара ағаштай қалмақтың
Еңсесіне қол жетті.

Аттың ерін алысты,
Түстенісе қалысты.
«Қалмақ жақын екен», – деп,
Батырға хабар салысты.
Жағалбайлы атасы,
Сөзінде жоқ қатасы,
1090 Қара түсті жауырыншы
Жауырын жағып қарады.
– Қауіп-қатер бар ма?–деп,
Ер Қобыланды сұрады.

Жаурыншы сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Ер Сайын мен Қобыланды!
Бұл жауыңа бармаймын.
Жылқы жолда жатса да,
Көзімнің қырын салмаймын.
1100 Малға бола бұ қолдың
Обалына қалмаймын.
Алар болсаң тілімді,
Жау тосқыны білінді.
Елге қарай қайтамын
Аман-есен күнімде.
Тілімді алған мұсылман,
Бәріңе де айтамын!
Бірің тілімді алмасаң,
Өзім жалғыз қайтамын.

1110 Алпыс кісі алады,
Елге қарай салады.
Сонда тұрып Қобыланды

Ер Сайынға барады.
– Сайын сынды батырым,
Бұзылмасын ақылың!
Кел, аманда қайталық,
Екпінің күшті жарқыным!
Алар болсақ, мал да көп,
Соғысарға жау да көп.
1120 «Жау тосқыны бар» дейді,
Қайталық, жан сауға деп.

Сайын сонда сөйлейді:
– Хабар алып сайтаннан,
Бұ жолымнан қайта алман!
Алғанымның қойнында
Күлкі болып жата алман!
Айғырдайын алыспай,
Ақсүңгіні салыспай,
Қалмақпенен атыспай,
1130 Қара қанға батыспай,
Ақылыңды ала алман!
Елге қайтып бара алман!

Бұлайша Сайын айтады,
Ноғайлының мың кісісі
Елге қарай қайтады.
Қырық жігіт пен Ер Сайын
Жауға таман тартады.
Батыр Сайын келгенін
Қалмақ есітіп біледі.
1140 Қобыландының қайтқаны
Құлағына тиеді.

Келе жатыр қырық жігіт,
Қарағайды қақ жарып,

Ер Сайынның ісіне
Бәрі бірдей таң қалып.
Көп қалмақты көрген соң,
Үрейі ұшып сандалып.

Сонда Сайын толғайды:
(«Қайт!» дегенге болмайды)
1150 – Қорқа берсең, қырық жігіт,
Сендер кейін қалыңдар!
Жалғыз өзім кіремін,
Таса жерге барыңдар!
Көре алғандай күн болса,
Бұ заманды ұмытпан!
Жазатайым іс болса,
Аман-есен болыңдар!
Мұсылманның ұлында
1160 Мен – шіріген жұмыртқа.
Сайын шапты қалаға,
Қамшы басты алаға.

Айқай салған дауысы
Қарағай жарып барады.
Көп қалмақтың ішінде
Екі батыр бар еді,
Бірінің аты – Еламан,
Бірінің аты – Жоламан.
Қобыланды мен Сайынның
Соғысына жараған.
1170 Бір мезгілде Ер Сайын
Күреңді жылқы алады,
Қырық жігіт қалған жеріне
Қуып кетіп барады.

Қалмақ жатыр уылдап,
Атын жиып, шуылдап,

- Бір-біріне жармасып,
Мәстегіне тармасып,
Қашан қалған шашылып,
Ер-тоқымнан адасып.
1180 Келе жатыр көп қалмақ,
Жаман дауыс салысып.
Жердің жүзі қайысып.
Атының шаңы бұрқылдап,
Қылыштары сыртылдап.
Ақтөбеде Сайын тұр,
Ашуланып, қылшылдап.
Қарала атты борбайлап,
Ұмтылды батыр айғайлап,
Тұс-тұсынан ат қойды
1190 Көп қалмақтар анталап.
Жалғыз өзі Ер Сайын
Соғысқа кірді Аллалап.
Бөлек-бөлек қылып жүр,
Бөлінген қойдай қырып жүр.
Еламан мен Жоламан
Тау тасалап қашып жүр.
«Көрінер күнің бар ма» деп,
Азуын Сайын басып жүр.
- 1200 Кешке таман болғанда,
Көбін қырып салғанда,
Қайратына мас болып,
Алланы еске алмады.
Бабасына сыйынып,
Жалбарына қалмады.
Пірі үстіне қонбады,
Баяғы қайрат болмады.
Оймақ құрам сау жері
Тал бойында қалмады.
Тұс-тұсынан оқ тиіп,

1210 Жарадан батыр жаурады.
Әр жерінен аққан қан,
Су секілді саулады.

Ерден қуат кеткен соң,
Жығылар мезгіл жеткен соң,
Атының басын бұрмалап,
Жөнелді батыр Аллалап.
Егесіп тұрған көп қалмақ
Соңына түсті ынтығып.
Қырық мың кісі қуса да,
1220 Жеткізбей кетті құтылып.
Ертең кеткен қырық жігіт
Қарасын Сайын көреді,
Қарала атпен тезірек
Қуып жетіп келеді:

– Тезірек отын қалаңыз!
Жарам нешеу, санаңыз!
Омыртқада он жара,
Қабыртқада қырық жара,
Қалай адам боламын,
1230 Қақ жүректе бір жара?!
Жалаң аяқ жүрмеген,
Бісмілләні білмеген,
Салып еді бір қалмақ
Сырлаған қайың найзамен
Қабыртқаның түбінен,
Омыртқаның жігінен.

Сол найзаның орнынан
Қан зырқырап тыйылмас.
Қырық жігіт, сенен болмаса,
1240 Ноғайлының елінен
Топырақ маған бұйырмас.

Қарағай түбі қара өлең,
Қазанатым жер ме екен!
Араннан келді бір әуез,
О да мендей тарығып,
Зарлы болған ер ме екен?!
Артымда қалған көп қалмақ:
«Сайын сынды батырың
Қашып кетті» дер ме екен?!

1250 Қырық жігіт, сені ертіп ап,
Ергенде Қобылан соңынан.
Мен шықпаған екенмін
Жұлдызымның оңынан.
Мен дұшпанға мерт болдым,
Қобыланды ердің жоғынан.
Жауырынмен сөйлеген
Түсші балы бар еді,
«Қалмаққа тимей, қайтайық»,
Деген Қобылан шал еді.

1260 Жын тілі деп нанбадым,
«Қайт!» дегенге болмадым.
Қас әулие сол екен,
Тілін алмай, жаурадым.
Аттанған жерім сұрасаң,
Ойыл менен Қиыл-ды.
Қарсы алдымнан қалмақтар
Бірі қалмай жиылды.
Қырық жігіт, сенен болмаса,
Жұрт көруім қиын-ды.

1270 Күлдір-күлдір кісінеген,
Күреңді мінер күн қайда?!
Көрнекті бұзып – жылқы алып,

Күймені бұзып – қыз алып,
Қара арғымақ қатырып,
Қарсыласқан дұшпанға,
Жүректен найза батырып,
Мынау жатқан қалмаққа,
Ат жүгіртер күн қайда?!

1280 А, қырық жігіт, қырық жігіт!
Маған бола өлмеңдер,
Сендер бейнет көрмеңдер!
Қарағайдан табытым,
Бекем қылып сайлаңдар!
Таңдап мінген Қарала,
Басыма мықтап байлаңдар!
Шүберек киім кигізбе,
Қанды етіме тигізбе!
Жібекке орап қойыңдар!

1290 Ел шетіне барғанда,
Қырық жігіт, сені көргенде,
Атам шығар аңқылдап,
Анам шығар еңкілдеп,
«Сайыным қайда?» дегенде,
Не деп жауап берерсіз?!
Ел шетіне жау келсе,
Кедергі болды дегейсіз!
Сол сөзбенен жұбансын,
Бір күн де болса қуансын.
1300 Ақырында, бейшара,
Естіген соң, суалсын.

Таптан таңдап алғаным,
Белден төсек салғаным,
Арманда болып, көре алмай,

1310 Құла түзде қалғаным,
Аюбике сұлуға
Дұғай сәлем дегейсіз!
Таңсәрінен тұрынсын,
Қынай белін буынсын!
Бедерленген бес тырнақ,
Бетіне жара салмасын!
Жамандыққа үйретер
Дұшпанның тілін алмасын!

1320 Мен кеткенде жүрмеген,
Дүниені жүріп көрмеген
Киікбай мен Бөкембай –
Айрылып сонан қалмасын!
Қара қыпшақ Қобыланды
Алып жауға бармасын.
Өзімнен қалған жақсыны
Жат көрмесін, өз көрсін!
Қайта алмадым жорықтан,
Бұл дүниеде жолықпан,
Құдайы қосқан қосағым
Ақыретте кез болсын!

1330 Ашып кетші бетімді,
Салқын соқсын етімді.
Қимылдарға шарам жоқ,
Құлазыған қу түзде
Қазам жетер секілді.
Сендер тастап кеткен соң,
Қалмақ келіп жеткен соң,
Мұсылманнан көре алман,
Қаңғып жүрген жетімді!

Қарағайдан табытын
Бекем етіп сайласып,

Таңдап мінген Қарала ат,
Басына мықтап байласып,
Қалмақ көрмес орынға,
Ер Сайынды жайласып,
1340 Қырық жігіт кетті қыр асып.
Еңіреп қимай жыласып.

V

Олар елге келместен,
Жұрты хабар білместен,
Аюбике сол сұлу
Түнде жатып түс көрді;
Қатты шошып оянды,
Түсінде жаман іс көрді.

Таңсәріден тұрады,
Беті-қолын жуады.
1350 Енесіне келді де,
Түсінің жайын сұрады:
– Мен бір бүгін түс көрдім,
Келіспеген іс көрдім.
Жаурыным толған қара шаш
Жайылыңқы көрінді.
Бедерленген бес тырнақ,
Білектен шыққан қос бармақ,
Қызыл қанға, ене-еке,
Малыныңқы көрінді.
1360 Шешем берген боқшасы
Шашылыңқы көрінді.
Қолындағы ақ сүңгі,
Балдағы алтын айболат
Ортасынан, ене-еке,
Үзіліңкі көрінді.

Сонда енесі қорықты,
Қорықса да былай жорыды:
– Ертеменен қой өрер,
Жайылғанын жұрт көрер,
1370 Жайылғаны шашыңның
Соған, балам, көрінсін!
Бедерленген бес тырнақ,
Қызыл қанға, келінім,
Малыныңқы көрінсе,
Таңда, тал түс болғанда,
Қызыл ойран бұйырсын!
Қолы-бетің қызарып,
Соны бояп қоярсың!
Қызыл қаның, а, балам,
1380 О да соған көрінсін!

Жауда жүрген баламның,
Жел жақтағы панамның,
Астындағы Қарала,
Құйрығы келте көрінсе,
Жау қарасын көргенде,
Ат құйрығын сүзген-ді,
Жанындағы жамандар
Жанынан күдер үзген-ді.
Қолындағы ақ сүңгі
1390 Үзіліңкі көрінсе –
Жүрген шығар шырағым
Қалмақтың белін сындырып.
Келеді екен жалғызым,
Барған ісін тындырып.
Қырық жігіті жанында,
Мың сан жылқы қудырып.

Келе жатыр қырық жігіт,
Иығынан су кетіп,

- 1400 Маңдайынан күн өтіп,
Жылауменен күнелтіп.
Жолдасын жауда қалдырып,
Жүзіне қара шалдырып.
Ел шетіне келген соң,
Байға хабар берген соң,
Бозмұнай бай келеді,
«Бұлар келді» деген соң:
– Есендік пе, саулық па,
Азамат аман, барлық па?
Кәрілік мұрдар ұрмаса,
1410 Көзім жасқа толмаса,
Сайын сынды жалғызым
Көрінбейді көзіме!
Қырық жігіт жылай береді,
Жауап айтпай сөзіне.
- Айтпасына болмады,
Ақыл-айла қалмады,
«Сайын қалды» деген соң,
Тәмам жұрты зарлады.
Қырық жігіттер сөйлейді:
1420 – Бара сала Ер Сайын,
Қалмақтан ойып жылқы алды,
Толып жатқан қалмаққа
Бір бүлікті ол салды.
- Жер қайысқан көп жылқы
Айдап бері кеткенде,
Мұсылманның жерінің
Шетіне келіп жеткенде,
Айдаған жылқы шалдығып,
Аттан медеу кеткенде,
1430 Қалмақ жетті соңынан,

Ат бұруға күтпеді.
Қырып-жойып кетерге
Жалғыздың әлі жетпеді.
Алдыңғы жеткен қалмаққа
Кедергі бола келеді.
Қарала аты арыды,
Оттай алмай келеді.
Ақ кіреуке сөгілді,
Сыптай алмай келеді.

- 1440 Бозмұнай кетті үйіне,
«Сау» дегенге қуанып,
Жасы жеткен кәрі шал,
Өтірік сөзге жұбанып.
Қайдан білсін, бейшара?
Қалғанын бүйтіп суалып.
«Қырық жігіт келді» деген соң,
Атасы хабар берген соң,
Аюбике сол сұлу
Тұра алмады кідіріп.
1450 Қырық жігіттің алдына
Жетіп келді жүгіріп.

– Әй, қырық жігіт, қырық жігіт!
Неге бүйтіп жаурайсың?
Ақсақалды атамды
Өтірік сөзбен алдайсың!
«Келе жатыр» дегенге
Жан берсең де нанбаймын.
«Сайын өлді» десең де,
Бірінді ұстап қалмаймын.

- 1460 Қырық жігіт тұрып ойласты:
«Айтпасақ та болмас-ты,
Жанып келген жас бейбақ,

- Еркімізге қоймас-ты».
– Сайын сынды батырың,
Сан қалмақпен соғысты.
Сайын жалғыз, қалмақ көп,
Ірікпей қылды тоғысты.
Көпке шама келмеді,
Қалмаққа Құдай болысты.
1470 Оймақ құрам сау жері
Тал бойында қалмады.
Тұс-тұсынан оқ өтіп,
Жарадан батыр жаурады.
Қалмақтан шығып кеткенде,
Жығылар мезгіл жеткенде,
Қарағайдан табытын
Бекем қылып сайлатты.
Таңдап мінген қарала ат,
Басына мықтап байлатты.
1480 Қалмақ көрмес орынға
Өзін орап, жайлатты.
- «Бас көтерер күн болса,
Ер кетіріп мінермін,
Қозғалмастай күн болса,
Күнінде бір көрермін.
Қазам жетпей, тірілсем,
Елге мініп келермін».
Аюбике сол сұлу
Екі бетін алады,
1490 Қара шашын жаяды.
Үйге кетті жұлқынып,
Жын ұрғандай бұлқынып,
Дауыс қылды отырып.

Соңы

«ЕР САЙЫННЫҢ» АЯҒЫ**I**

- Сайын сүйтіп қалған соң,
Оны сұлу білген соң,
Екі бетін алады,
1490 Қара шашын жаяды,
Үйге кетті жұлқынып,
Жын қаққандай құтырып.
- Суырып салды отырып,
Батырды сұлу жоқтады:
– Беліндегі бес қару
Тал бойыңа жарасқан,
Сендей теңім табылмас.
Жеті Алашты қыдырсам,
Сендей теңім еш болмас.
1500 Алашта мұңды мен болдым,
Мен ханшадай күнімде,
Ер қасқамнан адастым.
Қарағай найза өңгерген,
Өзінің жұртын меңгерген,
Азды көпке теңгерген,
Аттанған жаудан келмеген.
Алты қанат ақ орда,
Қасқам ішіне келмеген,
Мендей мұңды бар ма екен?
1510 Ойнар-күлер шағымда,
Еркін ойнап-күлмеген.
Өзім тірі жүргенде,
Кеудеме еркек мінгізбен,
Алмадай болған қызыл бет,
Қиғаш ерінге сүйгізбен.

Берен төсек, құс жастық,
Маңайыңа бойдақ жүргізбен.
Маңдайың құлаш Ер Сайын,
Қылығың еске түскенде,
1520 Жанымды нағып күйгізбен.
Ауызым тола қан болса,
Дұшпаныма білгізбен.

Сен кеткелі он бес жыл,
Бөтен үйге бармадым,
Езу тартып күлмедім.
Мен сарғайып жатқанда,
Неден көңілің қалдырдым?
«Бұл заманда жоқпын» – деп,
Түсіме нешік кірмедің?*

1530 Ерте қылған даусымды
Түсте келіп қоярмын.
Кешке қылған даусымды
Күн батқанда қоярмын.
Мөлдіреген екі көз
Жылауменен оярмын.
Ел шетіне жау келсе,
Қара қабат сықылды,
Кімді алдыңа қоярмын!

1540 Жылап-жылап уанды,
Беті-қолын жуынды.

Киікбай мен Бөкембай
Оқ атысып жүр екен,
Екеуі келді жүгіріп,
Анасы отыр бүлініп.
Екеуі есінен адасты,

* Түсіне кірген: Қара 58-бетті

Адаса тұрып екеуі,
Бір жүгенге таласты:

- Үйде жатқан әкемді
Неге әкеткен алысқа?
1550 Сонша жерге бастасып,
Жау жеріне тастасып.
Бұл барғаннан бармасам,
Екі бірдей көк ала
Арғымаққа мінбесем,
Өңшең темір кимесем,
Қобыланды, саған қылмасам,
Біткенінді қырмасам,
Сайын ерден тумайын!
Жылқыға кетті жүгіріп,
1560 Тұрмады үйде кідіріп.

- Сұлу үйден барады
Енесінің қасына,
Енесі бейбақ жылады:
– Құдайдың берген жалғызы,
Таласып емшек еміскен,
Құнан-тайдай тебіскен.
Беліндегі бес қару,
Тал бойыңа келіскен.
Атаң қалды кеңестен,
1570 Шешең қалды өрістен.
Жауға айғайлап кеткенде,
Оң иініңе қонбады
Төрт мұқырар періштең.

– Ай, сорлы енем-ай,
Жылағанмен, өнбеді-ай!
Дауыстағанмен, келмеді-ай!

1580 Сайын сынды балаңды
Маңдайы құлаш ер деді.
Мен тұл үйінде тұра алман,
Күнде дауыс қыла алман.
Жер жүзінде бар болса,
Өзім іздеп табармын.
Жаралы болса, бағармын.
Дүниенің төрт бұрышын
Тексеріп қағармын.
Сол сықылды батырды
Іздемей, нағып тұрармын?

1590 Сайын сынды сол батыр,
Отыз екі ерден өт алған,
Біріне-бірі ем екен.
Шешем берген үйімде,
Аюдың бар ақ дәрісі,
Жарасына ем бе екен?!
Шешем берген үйімде
Сол дәрісі бар ма екен?
Іздеместей ер ме екен?
Жылқыдағы қос күрең,
Жылқышыға алдыршы!
Жыламай тоқым салдыршы!

II

1600 Бұрын түзге жүрмеген,
Түстік жерге бармаған,
Жөнелді бейбақ жыласып.
Кетіп барады қарасып,
Бет алдына жарысып,
Қос күреңмен алысып.
Күні-түні барады

Жылауменен күнелтіп.
Жол білмеген әйелді,
Алданың өзі түзетіп.
1610 Әр төбенің басына
Сұлу шығып қарайды,
Көрінер заман болмайды.
Бір күндері болғанда,
Ай мен күнге таласқан
Қаратөбе көрінді.

Со төбені көргенде,
Сұлудың көңілі бөлінді:
– Мүскін болған енем-ай!
Қаратөбе қасында,
1620 Бәйтерек тұр басында.
Ала-құла сауысқан,
Қан көргендей болады.
Балаңның қалған жерлері,
Сонау бір жер болады.
Мен тұсынан озамын,
Неме қарап тұрамын?

Енесі сұлу оздырды,
Күреңше аттың мойынын
Жездей қылып создырды,
1630 Оңды-солды қамшылап,
Бұлттай ұшты жамшылап,
Кекілден тер тамшылап.
Сұлу озып келген соң,
Аттан түсе қалады,
Түсе сала жылады.

Бұрылып көрер күні жоқ,
Сөйлесетұғын тілі жоқ,

Тостағандай тола көз,
Төңкере келіп салады.
1640 Басын құша қалады,
Көтеріп келіп алады,
Суға арқалап барады,
Қанын жуып алады.
Аюдың келіп ақ дәрі,
Аударып сұлу жағады,
Тірілтіп тез алады.
Су басында екеуі
Ойнап ойын қанады.

Келе жатыр кемпір сұм,
1650 Бауырына қамшы таянып.
Өлді деген баласы,
Аңсап келген анасы,
Алдынан шықты алшандап,
Өлген жерден тіріліп,
Елге тиген панасы.
Құшақтасып көрісті,
Бетінен сүйіп өбісті.
Қайтасынан жасады,
Алдасы көзін ашады.
1660 Аттың ерін алысты,
Үшеуі ұйықтай қалысты.

Ұйқыда бейбақ білмеді,
Үстіне қалмақ орнады.
«Жолдасы елге барды, – деп, –
Жаралы Сайын қалды», – деп,
Қалмақ есітіп біледі.
Еламан мен Жоламан
Сансыз қалмақ қол алып,
Сайынды іздеп жүр еді,

1670 Жатқан жерін көреді.
Үстіне келіп орнады,
Бірде-бірі тұрмады.
Бір мезгілде Ер Сайын
Көтеріп алса басына,
Жеткен екен Жоламан
Шаншар жердің тұсына.
Сайын тұра сасады.

– Е, Құдайым, Құдайым,
Өлемін деп қылмайым,
1680 Бұйрық жетпей, уайым!
Тарқамаған бола ма
Жалбарынған күн-айым.
Бабай Өмір бабам-ай!
Жаңылдым ба, тобам-ай,
Ақыр жаудан бола ма-ай
Туғаннан менің қазам-ай!
Алпыстағы анам-ай,
О да жауға бара ма-ай?!
Құдай қосқан қосым-ай,
1690 Оны бір дұшпан ала ма-ай?!
Ноғайлының кең жеріне
Сайын есен бара ма-ай,
Жар бола көр, Алдам-ай!

Ер-тоқымын арқалап,
Атқа келді Алдалап.
Ер-тоқымын салғанда,
Айылын тартып алғанда,
Ауыздығын ат шайнады,
Адамдай боп сайрады:
1700 – Батыр Сайын, саспашы,
Көп екен деп қашпашы!

Құдай берген қуатың
Осы жолы басташы!
Қатарланған қамалды
Қақ жармасаң – саған серт!
Оқ жеткізсем – маған серт!

Жалаңдайын жебірлеп,
Қыздардайын сабырлап,
Ақсауыт сонда сөйлейді:
1710 – Батыр Сайын, қорықпашы,
Бөтен сөзді айтпашы!
Қатарланған қамалды
Бұза алмасаң – саған серт!
Тоқсан қабат оқ жетсе,
Оқ өткізсем – маған серт!

Атыменен сөйлесіп,
Ақсауытпен кеңесіп,
Кемпір менен сұлуға
«Артымнан қалмай жүр», – десіп,
1720 Қамалап тұрған қалмақты
Қабандайын қақ жарып,
Сайын шықты құтылып.
Еламан мен Жоламан
Кемпір менен сұлуды
Ұстай алды ұмтылып.

Қалмақ тұрып кеңесті:
– Қаптай қусақ, Қарала
Қарасын жылқы көрмес-ті,
Сайынды қолға бермес-ті.
1730 Алғаны мен анасын,
Қолаң шашын қидық деп,
Ат үстіне салыңыз,

Тәмам қалмақ, алыңыз!
Төбе шашы жұлынса,
Даусы шығар шырқырап,
Анасына шыдамай,
Сайын шабар бұрқырап,
Қашпаңыз сонда тырқырап!

1740 Ат үстіне салғанда,
Сол анасы жылады,
Ұлынан өтіл сұрады:
– Маған бола келмеші!
Мен жанымды не етейін!
Сенің үшін, шырағым,
Құрбан болып кетейін!

1750 Алғаны сонда жылады:
– Ер Сайын атты ерім-ай,
Алла қосқан теңім-ай!
Сенен әрі айшылық,
Менің шыққан жерім-ай!
Мен кетсем де, аларсың,
Тірі болсаң, кегінді!
Байқа жалғыз әлінді,
Мерт боп қапы қаларсың!
Шыбықтай бойы ұзын деп,
Алмадай беті қызыл деп,
Жауға ойран салам деп,
Бізді тартып алам деп,
Ұрысқанда, Ер Сайын,
1760 Ұлыңды екі қасыңа ал!

Шаппасына болмады,
Бір еркіне қоймады,
Алпыс екі періште

Үстіне кеп орнады.
Қараланы бұрмалап,
Ұмтылды қолға туралап.
Аруақтың тасқаны,
Жаудың сасқаны,
Кемпір менен сұлуды
1770 Қалай тастай қашқаны?
Қуа барып Ер Сайын,
Қалмақпенен соғысты.
Он үш күнде тауысты,
Үстіне келген қалмақтың
Жан адамын қоймады.
Атын, тонын алды да,
Елге таман айдады.

III

Батыр Сайын келгенше,
Ел хабарын білгенше,
1780 Бөкембай мен Киікбай
Қобыландыға барыпты,
Аттанып елге келіпті.
Жасанғанда қайтпаған,
Со сықылды Қобыланды
Екеуінен көріпті.
– Ей, Қобыланды сен болсаң,
Топтың бетін көрмеген,
Көрген кісі әлемде
Маңдайы құлаш ер деген,
1790 Қас ерменен тең деген,
Қалған жерден алып кел,
Өлтірген жауын тауып бер!
Үйде жатқан әкемді
Жау жеріне тастадың,

Бармасаң да барарсың,
Бармай нағып қаларсың?

1800 Қобыланды сонда айтады:
– Алдыңа түсіп барайын,
Іздемей, неге қалайын,
Қалмаққа бүлік салайын!
Мың кісіні алады,
Аттанып кетіп барады,
Айшылық жатқан қалмаққа
Барып бір соғыс салады.
Қалмаққа барса, ор екен,
Оры терең зор екен.

1810 Киікбай сонда айтады:
– А, Қобыланды, Қобыланды,
Бүйтіп бұған тұрмалық!
Қорыққан кісі сықылды,
Тұрып кеңес құрмалық!
Ордан әрмен өтелік,
Қалмаққа тегіс тиелік!

1820 Бөкембай мен Қобыланды,
Киікбаймен үшеуі
Ордан әрмен өтеді,
Қалмаққа кіріп кетеді.
Бөкембай мен Қобыланды
Екі батыр қашады,
Ордан бері асады.
Қобыландының мінген ат
Ордан өтті кідірмей,
Бөкембайдың Көкала ат
Артқы аяғы ілінді.
Ер-тоқымын құшақтап,

- Орға түсіп жүгірді.
Киікбай шапты қалмаққа,
Көк ала атты борбайлап,
«Бауырым» деп ойбайлап.
- 1830 Қалмақ құрған қамалдың,
Бұл жағынан шапқаннан
О жағына бір өтті,
Ар жағынан шапқаннан,
Бер жағына бір өтті.
- Батырлары ақырды,
Балуандары шақырды:
– Тұс-тұсына барыңыз,
Біреді арқан алыңыз!
Шаба тұрған жағына
- 1840 Керме ұстай қалыңыз,
Кермелеп ұстап алыңыз!
- Көздеп тұрып Киікбай,
Аласа қылған арқанның
Үстінен өтіп кетеді,
Биік қылған арқанның
Астыменен кетеді.
Тап сегіз күн болғанда,
Бәрін қырып кетеді.
Ордан қан бір асады.
- 1850 Орда жатқан Бөкембай,
Қанмен ағып барады.
Қобыланды со батыр
Сонда суырып алады.
Қалмақтың жерін өрт қылып,
Топырақтай ғып ұшырып,
Барлық малын көшіріп,
Жалғыз өзі Киікбай

- 1860 Айдап шықты қаладан.
Қалмаққа мал қоймай-ақ,
Қызығына тоймай-ақ.
- Қасқаның көңілі тынған соң,
Қалағанын қылған соң,
Жылқыны төске салған соң,
Қалмақтан кек алған соң,
Қол түстеніп жатқанда,
Келе жатыр бір адам
Туырлықтай туы бар,
Мың кісінің дуы бар,
Артында қанша жаны бар.
- 1870 Қобыланды батыр айтады:
– Киікбай батыр, барыңыз!
Қандай дұшпан болады,
Алды-артын шалыңыз!
Соныменен Киікбай,
Тұрымтайдай түйіліп,
Қылармын деп кіжініп,
Қарсы шығып келеді.
Келе жатыр Ер Сайын,
Өлген жерден тіріліп.
- 1880 Жиылып жатқан қалмақтың,
Соғысы бар деп кіжініп.
- Киікбай оны танымай,
Екі есе күшті жас ұлан:
«Ет жүректің басы, – деп, –
Өлер жерің осы», – деп,
Табандап найза салады.
Ер Сайын сынды әкесін
Танымады со бала.
Сайын сонда айтады:

- 1890 – Сайын әкең мен! – деді, –
Көріселік, кел! – деді, –
Есенбісің сен? – деді.
Аттан түсе қалады,
Суырып найза алады.
– Жазалы болды қолым-ай,
Ерлік қылған құрысын,
Мұнан былай жоламай!
- Құрымасын жолың, – деп, –
Жазалы болмас қолың, – деп, –
1900 Әкең мұны неғылсын?
Неше ердің көрмедім
Бұ сықылды найзасын.
Көріп жүрмін жасаған
Бір Алланың пайдасын.
Әкең мұнан өлмейді,
Тек жүрегің қорықпасын!
Бар, Киікбай, бар, – деді, –
Қобыландыдай атаңнан
Барып сүйінші ал! – деді. –
1910 Тастап кеткен Ер Сайын
Жазылып келді, сау! – деді.
- Киікбай қолға шабады,
Ат аямай барады,
Соныменен теңселіп,
Қобыландыға келеді.
– Болып тұрған бұл шақта,
Қобыланды батыр, көріңіз!
Жаралы болған келіпті
Сайын атты ініңіз,
1920 Озып келдім мен сізге,
Не бересіз, батырым?

– Қуантқан үшін сүйіншіге,
Тартып пішкен торсықтай,
Өзі сұлу Тайбурыл,
Ырас болса келгені,
Ал, сыйладым мен сізге!

Сонда Сайын келеді,
Келгенін көріп, Қобыланды
Танып, көрісіп, біледі.
1930 Атқа мініп жылады,
Көп шүкірлік қылады.
Атқа мініп қайтысты.

Сайын есен келген соң,
Ноғайлының көп жұртына
Көрісіп, сәлем берген соң,
Бозмұнай тұрып той қылды.
Аттанған жауын алысып,
Көңілдері тынысып,
Аман-есен қайтқанға
1940 Алдаға шүкір көп қылды.

Той тарқап кеткен соң,
Батыр Сайын сөйледі:
– Енді түзге жүрмелік,
Қолға найза ілмелік,
Жауға енді тимелік!
Киікбай мен Бөкембай,
Қобыландыдай батыр-ай!
Екі ұлыңа бата бер!
Жолымызды берелік,
1950 Үйіңе бар да жата бер!
Айтқанынша Сайынның
Қобыланды батыр береді:

– Алда апсын жолыңды,
Ұзын қылсын қолыңды!
Танып жүргіл, а, балам,
Оңың менен солыңды!

1960 Сөйтіп бата берген соң,
Қобыланды батыр қайтады.
Еліне барып со батыр,
Батырлық қылмай жатады.
Екі ұлының тұсында,
Сайындайын батырдың
Іргесін дұшпан баспады,
Қолынан дәулет қашпады.
Ел шетіне жау келсе,
Сайын сынды батырдан
Киікбайдың ерлігі
Анау кұрлы асады.

1970 Екі ұлының тұсында,
Бәрі тең болды тірлігі.
Үш Алашқа жайылды
Екі ұлының ерлігі.
Өлген жерден тірілткен,
Қалмаққа атын жүгірткен,
Бір Құдайдың кеңдігі.
Сайын сынды батырдың
Сондай екен кеңесі,
1978 Адамнан артық денесі.

Соңы.

Ахмет өңдеп өткерген «Ер Сайынның жыры» «Батыр Сайын» деп В.В. Радлов жазған жырмен бір екен. Екеуінің айырмасы мына осы «Ер Сайынның» аяғы» деп басылған.

Өзге жырлар айтушыға қарай өзгеше бола береді. Өзге жырда жырдағы кісілер ғана өлеңдетіп келеді, өзге әңгіменің бәрі қара сөзбен айтылады. «Ер Сайын», «Қарақыпшақ Қобыланды» (Тәшкенде басылған), «Манас» қана ылғи өлеңмен келеді.

Тыңдаушы жаратқан соң, жыршылар жырдың қара сөзін де өлеңге аударып жіберген ғой. «Манас» қырғыз тілінде. Мұны да «Күншығыс баспасы» басады.

Қыр баласы.

ГРИГОРИЙ НИКОЛАИШ ПОТАНИН

Г.Н. Потанин Қызылжар оязындағы Сібірдің атты қазағының баласы. Әкесі қазақ-орыстың жүзбасысы Баянауыл аймағындағы Сүйіндікті билеп тұрған. Сол уақытта қазақ-орыстың Ямышуйская қазақша аты Тұз қала* дейтін қаласында 21-нші сентябрьде 1835-нші жылы Г.Н. Потанин туған.

Бала туған соң, 3 ай өткенде әкесі Қызылжар оязына көшкен. Бекетке келсе, құндақтағы бала шанадан түсіп қапты. «Мен туған соң 3 айда дүние кезбек болып шанадан түсіп қалып, жоғалып табылған, дүниені кезіп білуді сонда бастадым» деп, Г.Н. күлетін.

Г.Н. Омбыда кадетский корпусте Уәлихан ұлы Шоқанмен бірге оқыған. Шоқанмен дос болған. Қырық жыл қоймай қуып жүріп, 1904-нші жылы Шоқанның екі кітабын бастырды.

Корпусты бітірген соң, 1955-нші жылы казак-орыстың бастығы болып Жетісу барған, Алматыны Г.Н. салдырған.

1859-ншы жылы П.П. Семенов-Тянь-Шанский атанған, Түркістанға барып, жер суын оқып қайтып келе жатып, Омбыда Г.Н.-пен Шоқанға жолығып сөйлеседі, екі жас офицердің өзгеше екенін сезеді. «Сендер мұнда жүріп, аяқасты болмандар, Петербор барып университеттен оқу оқыңдар» деп, Г.Н. бен Шоқанға ақыл береді.

Екі жас Петербор барып университет түседі.

Г.Н. мұнда жүріп ботаниканы – жерге шығатын шөп, ағаш білімі, әр жұрттың әдебиеті, тұрмысы, жер білімінің жолын әдемілеп ізденіп жақсы білген.

1863-нші жылы Қытай мен орыстың шегін шектеген комиссияның ағзасы болып жүріп, қазақша жазу үйреніп, қазақтың Алтайдағы түрік жұртының әдебиетімен салыстырып, адам баласының тарихы жолында көп мағыналы іс шығарған.

* Тұз қаладан бұрын салынған Ертісте қала жоқ. Бұл жер бұрын қазақ пен жоңғардың айырбас қылатын жері екен (1922 жылғы басылымда берілген түсінік - ред.).

«Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» деген кітабында күнбатыстың әдебиетіне қор болған, үлгі болған күншығыстың ауыз айтып жүрген ертегі, жыр, мақал, өлеңі деп келеді.

Мұсылманның Құранында көп әңгіме Інжілден алынған, Інжілдің өзі Мұсаның – еврейдің – дін кітабынан алынған. Ал енді еврейдің кітабының алынғаны күншығыстан келген дейді Г.Н.

Мұны Г.Н. жер үстіндегі тәмам жұрттың ертегісін, мақалын, өлеңін салыстырып сынап тапқан.

Төрт мың жылдан бұрын Тигр-Евфрат өзенінің өлкесінде осы күні бұл өлкені «Месопотамия» дейді, Вавилония, Ассирия деген екі зор патшалық болған. Еуропа білгіштері жоғалып жермен жер болып кеткен осы екі патшалықтың астанасын тауып алып, қазып іздеп жүріп, талақтай-талақтай өртеген балшыққа жазған сол екі жұрттың әдебиетін тапты. Еврейдің дініне негіз болған кітаптың бар сөзі осы Вавилония, Ассирия әдебиетінің сөзі болып шықты.

Г.Н.-дың айтқаны расқа шықты.

1863-нші жылы осындай данышпанды «Сен Сібірді бөліп автономия қылам деп жүрсің» деп неше жолдастарымен үкімет ұстап, абақтыға салып байлады.

Омбыда абақтыда бір жыл отырды. Г.Н. қарап жатуды білмейді. Омбыдағы кеңселердің ескі қағаздарын қарастырып, қазақтың Абылай хан заманындағы тарихы туралы көп әңгіме тапты.

Семенов-Тянь-Шанский атанған екеуі немец Карл Риттердің «Азия» деген кітабын орыс тілінде басып, «Азияға» қазақ тарихы туралы Г.Н. көп қосымша жазған.

Бұл қосымшаның бірі мынау: Абылай ханның Қошқарбай деген батыры (Қошқарбайдың жұрағаты осы күні Шарлақ оязы Ақмола губерниясы, Қараөзек деген жерде, Ертістен 10–15 шақырым. Қошқарбай – қыпшақ) Омбы қаласы тұрған жерден жоңғарды Об өзенін өткізе қуып тастаған. Бұл туралы Барнауыл

оязында Сібір мұжығының айтып жүрген әңгімелері бар. Мұжық та Қошқарбай жоңғарды Об өзенін асыра қуды дейді.

Бір жыл байлап Г.Н., Ядринцев, Шашаповты үкімет асып өлтіруге бұйырған.

Шашапов пен Ядринцев ертең таңертең асады деп, түнімен құшақтасып жылап шығады.

Г.Н. ертең асады дегенді естіп: «Менің немец наһуы кітабымды қайда қойдыңдар?» деп, жылап жүрген жолдастарынан сұрайды.

Іздеп кітабын тауып алып, ертең таң ата асылатын Г.Н. түнімен немец наһуын оқып шыққан.

Міне, Г.Н.-дің өзгеде жоқ, бір бүкір мінезі.

Үшеуін де аспай, каторжнай жұмысқа қосып, Г.Н. Финляндияда Суйаборг қорғанында кісендеулі жүріп жер қазған. Өстіп жазған кітабын Петербордағы жерді оқитын білгіштердің қауымына жіберген. Бұлар оқып көріп, мұндай данышпанды бұл күйде ұстаған ұят деп, патшаға арыз қылып, Г.Н.-ды босатып алған.

1871-нші жылы Парижде коммуна болып, коммунист партиясының ішінде дүниеге аты шыққан Елизрек Лу болған. Франция үкіметі коммуналар[ды] жеңіп алған соң, бәрін атқан. Елизрек Лу атылуға бұйырылды дегенде, Еуропадағы оқымыстылар, данышпандар қозғалып, «Мыналары 4 адам баласына жоғалмас таңба, Елизрек Лу атылмасын» деп сұрап ерді ажалдан алып қалған.

Г.Н. бен Елизрек Лу – өзге адамның тонына сыймайтын кісілер.

Г.Н. таңғұт, монғол, Күнбатыс Қытай жеріне үш қайтара барып, кезіп-аралап, бұлардың жерін, жұрттың тұрмысын түгел деп жазды.

Мұндағы көрген-білгенін жазған кітаптары неше мың бет: (В издании Р.И.Г.О.) РИГО басқан.

Бұлар менің жазуыма сыятын емес. Күншығыс елін білем деп талпынған жастар Г.Н.-тің бұл жазғанын оқымасқа болмайды.

Г.Н. жалғыз білім жолын ғана қумай, өлгенге шейін өз пікірін елге жаям деп, газета, журналдарға саяси мақала жазып таласып кетті, жастарды жиып, қор болып, жақсы жолға сілтеп өтті.

Саяси жолындағы бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау: «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса, көп ұлттан құралған Русияны бір орыстың билейім дегенінде мағына жоқ. Русия өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа аутономия беруі керек» дейтін Г.Н.

«Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ, «Қозы-Көрпеш – Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді- ау» дейтін Г.Н.

«Қозы-Көрпеш – Баянда» Баян махаббат жолында өзін құрбан қылған. Мұны шығарған жұрт махаббатты сынай, бағалай біледі. Мұндай жұрттың қатыны келешекте ұл тауып тұр, аты бәйгеден келіп тұр. Қазақ жұрты келешекте кіммен болса да қатар отыруға ұялмайды» дейтін Г.Н.

Г.Н.-дың қысқаша адамшылық мінезін жазайын. Өзінің көп өмірінде (Г.Н. 1920-ншы жылы жазды күні Томда дүниеден қайтты) бір адамның көңілін ауыртып, бір ауыр сөз айтпаған, сыртынан бір адамды жамандамаған. Г.Н. беті ашылмаған тәрбиелі өскен қыз мінезді десек мақтаған болмайды.

1904-нші жылы августа Томда Г.Н.-дың үйінде отыр едім, 10-12 жаста екі қыз кіріп келіп:

«Біз гимназияға түстік, бізге енді оқуға төлейтін ақша керек, кітап, қағаз, қалам-қарындаш, қыздардың киімі керек» деді Г.Н.-ға. «Жарайды, бәрі-бәрі болады, ертең сағат 10-да келіңдер, керектің бәрін сатып алайық» деді Г.Н. Қыздар қуанып лақтай ойнап, секіріп шығып кетті. Г.Н.-тан «Бұлар кім?» деп сұрадым. «Кім екенін өзім де білмеймін, – деп күліп, – Биыл жазғытұры екеуі келіп: «Біз оқу оқиық дейміз, бірақ, әке-шешеміз кедей. Біз сізден ақша-көмек сұрай келдік» деді. «Олай болса

жарайды, мен сендерді оқытайын, күз сендер гимназияға түссіндер, онан әрі тағы көрерміз» дедім. Сонымен жаздай екі баланы оқытып едім, енді бұлар гимназияға түсіпті, осы» деп күлді Г.Н.

1915-нші жылы Г.Н. 80 жасқа толды. Г.Н. атына бағыштап шәкірттері кітап басты. Соған қосылып қазақтың өлеңін, жырын, мақалын біздің қазақ жастары да баспақ болды. Мына «Ер Сайын», мұның басындағы Ахметтің «Г.Н.-ға тартуы» сонда басылмақ болған еді.

«Күншығыс баспасы» баспақ болып отырған Баржақсыұлы Ахмет жиған «Мың бір мақал» да Г.Н.-ға қалап басылмақ еді.

Қыр баласы

**«Ер Сайынға»
Қарауыл**

Кісі, ел, жер Бет

Ақтөбе	52
Аюбике	37, 45, 47, 57, 58, 63, 64
Ер Сайын	14, 15, 21, 22, 24–27, 31–35, 37–42, 45–47, 49–56, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 72–77, 81–85
Бозжорға	37–39, 41–43
Бозмұнай	5, 7–11, 13, 15, 17–19, 34, 37–41, 61, 62, 83
Бөкенбай	45, 47, 67, 77, 78, 80, 84
Қара ала ат	27, 29, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 74, 76
Қара төбе	27, 29, 70
Қарақыпшақ	31–36, 47–51, 55, 67, 77, 78, 80–84
Қобыланды	
Қалмақ	32, 35, 48, 50–55, 58, 62–64, 72, 76, 79, 80, 85
Қамба (жер)	56
Жауырыншы	48
жағалбайлы	
Көбікті	37–43
Киікбай	45–47, 67, 77, 82, 84, 85
Жоламан	51, 72, 74
Еламан	51, 72, 74
Ойыл мен Қиыл	55
Манас	85
Ноғайлы	5, 7, 11, 18, 23, 31, 37, 40, 50, 54, 73, 83

Қыр баласы